

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU  
FILOZOFSKI FAKULTET  
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU  
I KULTURNU ANTROPOLOGIJU

Diplomski rad

Prostor i sjećanje – zaboravljene  
zagrebačke kavane

Studentica: Ana Sikora

Mentorica: prof. dr.sc. Nevena Škrbić-Alempijević

Zagreb, rujan 2018.



### Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Prostor i sjećanje – zaboravljene zagrebačke kavane“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice prof. dr.sc. Nevene Škrbić Alempijević. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Potpis studentice:

## SADRŽAJ:

1. Uvod .....	5
2. Teorijske i metodološke postavke .....	6
3. Prostor i sjećanje .....	9
4. Nastanak kavana i dolazak kave u Europu .....	11
5. Povijest kavana u Zagrebu .....	12
6. Razdoblje 1970-tih i 80-tih .....	14
7. Publika u kavanama .....	15
8. Tko zalazi u kavane i zašto .....	16
9. Interakcija s osobljem i drugim gostima .....	19
10. Organizacija i doživljaj prostora .....	24
11. Preuređenje Corsa .....	28
12. Prožimanje kafića i kavana i iscrtavanje grada .....	30
13. Financijske mogućnosti kazivača .....	32
14. Nostalgija za kavanama i mjesta okupljanja danas .....	33
15. Zaključak .....	35
Popis literature .....	37
Sažeci .....	38

## 1. Uvod

Ritual ispijanja kave duboko je ukorijenjen u svakodnevni život Zagrepčana. Na to upućuju stotine kafića u centru grada, popunjenih u svako doba dana u kojima je moguće vidjeti posjetitelje uz šalicu espressa ili kapučina. Kafići su postali sinonim za druženje nakon radnog dana ili vikendom; aktivnost u slobodno vrijeme koju vole generacije od srednjoškolaca do umirovljenika, kao i različiti društveni slojevi. Zagrebačke ulice i trgovi broje stotine kafića, koji su puni u svako doba dana. Subotnja „špica“ ipak je udarni termin kada Zagrepčani posjećuju ove objekte u centru grada; kako bi vidjeli i bili viđeni. Promatranje prolaznika i obratno postaje tako sastavni dio iskustva. Među kafićima oko glavnog gradskog trga prisutna je i nekolicina kavana – Mala kavana, Johann Franck i kavana Dubrovnik. Za razliku od kafića koji su najčešće nižeg stropa, a čija kvadratura varira od objekta do objekta, glavna vizualna odlika kavana su visoki stropovi i prostranost. Kavane u odnosu na kafiće imaju formalniju atmosferu koja je izražena kroz odjeću konobara i specifične retro-elemente u prostoru. Neke od glavnih vizualnih obilježja ovih prostora su raskošni lusteri, predmeti od drva i mramora, veliki prozori, šank u centralnom dijelu te noseći stupovi. Svoju su reputaciju stekle kroz dugu povijest. Javljaju se u 15. stoljeću u Meki, a tijekom narednih stoljeća postaju glavna mjesta okupljanja viših društvenih slojeva, građanstva i intelektualaca. U Zagrebu svoj vrhunac dostižu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće te u periodu između dva svjetska rata nakon čega polako gube na važnosti. Pojavom kafića ranih 1970-tih godina, dolazi do prožimanja te dvije vrste ugostiteljskih objekata; urbanog i građanskog. Društveni život grada koji je u dokumentarnom filmu Sretno dijete do te točke opisan kao uspavan, počeo je živjeti punim plućima. Tome je svakako pridonijeo glazbeno-kulturni pokret Novi val koji u Hrvatsku dolazi 1977. godine. Otvaraju se i prvi disko klubovi te zagrebačka zabavna scena počinje bujati. Kakva je uloga kavana bila na toj sceni sedamdesetih i osamdesetih godina jedno je od glavnih pitanja u radu, prije no što su u devedesetima gotovo nestale.

Iako ih je većina zatvorila svoja vrata prije mog rođenja ili dok sam još bila dijete, prostori nekadašnjih kavana i dalje su tu, kao tihi promatrači. Živeći cijeli život u sjevernom dijelu Zagreba, Britanski trg je nezaobilazno mjesto kojim prolazim pri odlasku u grad ili na putu kući. Potez između Britanca i Trga bana Josipa Jelačića tako mi je postao vrlo poznata trasa još u djetinjstvu. No ugao Medulićeve ulice i Ilice te Gundulićeve i Ilice prostori su koji sam percipirala kao „oduvijek zatvoreni Medulić i Corso“. Desetljeća su proveli prekriveni

reklamama za pivo i nagrđeni grafitima i tako ostale nezamijećeni od većine prolaznika. Osim što bih prolazeći pored povremeno zastala ispred tih prostora, veći interes pojavio se u kasnim tinejdžerskim godinama kad sam jednom prilikom upravo kavane odabrala za temu novinarskog priloga koji sam trebala napraviti na jednom od kolegija. Iako nemam iskustvo odlazaka na spomenuta mjesta pa tako ni sjećanja na njih, u meni se javio neobjašnjivi osjećaj gubitka.

U međuvremenu u prostoru nekadašnje kavane Medulić otvorena je trgovina iz lanca drogerija, DM, a ponovo otvaranje kavane Corso bilo je najavljeno za studeni 2017. godine. No u vrijeme pisanja ovoga rada, prostor je i dalje zatvoren, a datum mogućeg otvorenja i konačna namjena nisu poznati. Kavana Kavkaz također se preuređuje i krajnja namjena nije poznata, a na mjestu nekadašnje Gradske kavane otvorena je kavana, lounge bar i bistro Johann Franck. Ipak pojedine stare kavane i dalje su aktivne poput spomenute Male Kavane te kavane hotela Dubrovnik koje se nalaze na Jelačićevom trgu. Njihova lokacija nije slučajna, već je karakteristično za kavane da se nalaze u samoj gradskoj jezgri.

## 2. Teorijske i metodološke postavke

Naslov diplomskog rada je „Prostor i sjećanje – zaboravljene zagrebačke kavane“. Zaborav nije bio tema istraživanja, već u naslovu implicira praćenje trendova zatvaranja i propadanja nekoć kulturnih mjesta druženja u centru grada. Cilj je utvrditi na koje načine kavane nastavljaju aktivno živjeti u sjećanjima i diskursima kazivača. Fokus rada jest istražiti kako se fizički prostor kavana transformirao u simbolički prostor kroz društvenu, emocionalnu i tjelesnu dimenziju. Kako su kazivači koristili prostor te u njemu komunicirali, ali i povratno – jesu li se u njemu osjećali dobrodošlo ili ne? Proučit ću i uzročno-posljedičnu vezu prostora i izgradnje identiteta posjetitelja, kao i načine na koje se kulturno ozračje sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća reflektiralo na kavane. Naime, upravo su ta dva desetljeća razdoblje u kojemu su kazivači išli u kavane. Vremenski okvir određen je samim izborom kazivača koji pripadaju približno istoj generaciji te su počeli posjećivati kavane oko 1975. godine, tijekom srednje škole ili fakulteta. No to razdoblje zanimljivo je i zbog toga što nema puno podataka o kavanskom životu toga vremena. Tek nekoliko kratkih informacija može se pronaći u tekstu Ines Sabotić (2004) *Od stola do šanka: kratka povijest društvenosti u kavani i kafiću*, gdje se navodi pojava kafića 1972. godine kao alternativa kavanama. Kazališna kavana

poznata i pod nazivom Kavkaz spominje se i u filmu *Sretno dijete* i to kao jedno od mjesta izlazaka uz okolne kafiće. Valja stoga pobliže ispitati međuodnos kavana i kafića te je li došlo do prožimanja te dvije vrste ugostiteljskih objekata. Zbog skromne znanstvene građe smatram kako istraživanje teme kavana kroz sjećanja kazivača u tom vremenskom kontekstu, može pružiti bogatu znanstvenu građu. Kroz analizu kavana kao mjesta sjećanja možemo doznati više o načinu života u spomenutom razdoblju; o socijalnim, kulturnim i ekonomskim mijenama.

Bez obzira je li razlog posjeta bio želja za privremenom samoćom i udaljavanjem od gradske buke, druženje s prijateljima gdje je sama kavana bila cilj posjeta ili je tek bila jedan u nizu punktova tijekom večernjeg izlaska – kavana je igrala važnu ulogu u društvenom životu posjetitelja. To ću pokušati prikazati kroz detalje u organizaciji i dizajnu interijera te promjenama u prostoru tijekom vremena. Bitnu stavku čine i sjećanja na mladost, prijateljstva, glazbu i opušteniji životni ritam. Pokušat ću ispitati koji su prostorni i društveni faktori utjecali na percepciju posjetitelja o kavanama, što ih je privlačilo a što odbijalo od određenih objekata. Nadalje, kako navodi Marc Augé (prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:28) mjesta čine i dio identiteta pojedinca i zajednice, a u kontekstu kavana to je identitet visokoobrazovane srednje klase kojoj su kazivači pripadali.

Margaret Rodman (prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:25-26) raspravlja o multilokalnosti odnosno o mjestu kao iskustvu i doživljaju, a ne kao locusu. Multilokalnost podrazumijeva „refleksivan odnos prema mjestima“, a naglasak je stavljen na iskustva koja uspoređuju stare i nove kulturne i društvene krajolike (Rodman, prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:26). Jedna od dimenzija multilokalnosti jest multivokalnost, što znači različita iskustva jednog fizičkog mjesta (Rodman, prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:26). Zbog različitih karaktera, socijalnih krugova, interesa i životnih navika, kazivači će određene elemente u prostoru i društvene situacije interpretirati na drukčije, nerijetko i dijametralno suprotne načine.

U članku *Museums and Workers: Negotiating industrial heritage in the former Yugoslavia* Tanja Petrović (2013) polemizira kako je industrijsko naslijeđe bivše Jugoslavije i danas dio iskustva i života ljudi na tim prostorima. To naslijeđe pretvoreno je u kulturno naslijeđe te je postalo dijelom muzejskog postava (Petrović 2013). No veza između muzejskih narativa i zajednica koje su dio tog industrijskog naslijeđa teško se uspostavlja (Petrović 2013). Petrović (2013) ističe kako industrijska prošlost mora ostati u prošlosti kako bi postala dio muzejskog

narativa. No ti ostaci se ne mogu pretvoriti u sjećanje jer su za brojne stanovnike oni dio svakodnevnice (Petrović 2013). Napuštena industrijska postrojenja pretvaraju se u turističke atrakcije, a pritom se zanemaruje potencijal za stvaranje novih identiteta i veza s prošlošću (Petrović 2013). Intencija kustosa je da se izloženi materijal iščitava objektivno, no sami akteri (u konkretnom primjeru radnici u postrojenjima) ostaju utišani (Petrović 2013). Vlastito naslijeđe ne mogu koristiti na način kojim bi se povezala prošlost i sadašnjost (Petrović 2013). Dio namještaja i dekoracija iz kavana, također su postali dio muzejskog narativa.

Što se tiče relevantnosti teme za etnologiju i kulturnu antropologiju, kavane su dosad pretežno istraživane na temelju prikupljanja i analize arhivske građe, posebice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, što se i smatra njihovim „zlatnim“ periodom. Ipak, pošto je riječ o radovima koji tematiziraju kavane s vremenskom distancom od stotinjak godina, sama svjedočanstva aktera iz fragmentiranih zapisa ostaju relativno nepoznata. U knjizi *Stare zagrebačke kavane i krčme*, kavanski život se primarno iščitava iz statuta i zakona toga vremena te bilješki istaknutih posjetitelja poput Augusta Šenoe, Antuna Gustava Matoša i Nikole Polića (Sabotić 2007).

Istraživanjem kavane i njenim smještanjem u vremenski kontekst 70-tih i 80-tih godina 20. stoljeća, bilo je moguće intervjuirati ljude koji su zalazili na ta mjesta. Metode ovog istraživanja biti će intervjui s osobama koje su posjećivale kavane u periodu od 1975. do 1985. godine te dostupna literatura. Krenula sam od kulturno-antropološke pretpostavke kako su ljudi svojim djelovanjem, u ovom slučaju redovitim odlascima u kavanu, transformirali zadane fizičke prostore u simbolička mjesta. Pri istraživanju kavana i načina na koji su doživljavali te prostore, kako su se u njima osjećali, kakve su im bile navike i odnosi s drugim ljudima, služila sam se fenomenološkom perspektivom. Upravo je bit te perspektive proučavanje svijeta preko čovjekovog iskustva. Mjesta su tako „tjesno povezani sklopovi zgrada, krajolika, zajednica, aktivnosti i značenja koji se formiraju u različitim iskustvima njihovih stanovnika i posjetitelja“ (Relph, prema Šakaja 2011:118). Kroz sjećanja kazivača na fizičko mjesto, posjetitelje, prijatelje, intencija mi je bila istražiti što su za njih značile kavane u periodu od sredine 1970-tih do sredine 1980-tih godina kada su ih intenzivno posjećivali. Po čemu su ti prostori bili jedinstveni i što ih je razlikovalo od drugih ugostiteljskih objekata? Zanimalo me i jesu li kavane danas uistinu zaboravljene ili je interes za njima i dalje prisutan. Razgovori s kazivačicama i kazivačima održani su u njihovom domu ili zbog praktičnih razloga u kafiću. Pošto su za pojedine kazivače kavane povremeno bile tek jedno od mjesta



koje su posjećivali tijekom večernjih izlazaka, predstaviti ću i rute kojima su se pritom kretali, iscrtavajući grad. Pri odabiru kazivača krenula sam od bliskih osoba pa sam tako za prvu kazivačicu izabrala majčinu prijateljicu Blaženku, za koju je moja majka znala da je išla u kavane. Nakon prvog intervjua, Blaženka je za jednog od kazivača samoinicijativno predložila svog prijatelja Slavena, koji je prethodno izrazio zanimanje za temu. Kazivačica Lidija moja je susjeda za koju sam saznala kako je voljela ići u kavane, a Dubravko očev prijatelj. Majčinu sestru Mirjanu inicijalno nisam planirala intervjuirati zbog dostupnosti<sup>1</sup>, no neočekivano je posjetila Zagreb te se tako pružila prilika za intervju. Izbor lokacije intervjua prepustila sam kazivačima te su mjesta susreta dogovorena ovisno o njihovim obvezama. Lidiju, Dubravku i Blaženku intervjuirala sam u njihovim domovima, a Slavena i Mirjanu u kafićima koji su im odgovarali iz praktičnih razloga. Istraživanje je provedeno kroz polustrukturirane intervjue. Upitnica se sastojala od 29 pitanja, tematski neformalno podijeljenih u tri cjeline: opća pitanja (vremenski okvir, koje kavane, frekventnost odlazaka itd.), specifična pitanja (o omiljenom mjestu za sjedenje, konobarima, temama razgovora...) te pitanja koja se tiču sadašnjosti (zalaze li danas u kavane).

### 3. Prostor i sjećanje

Dva pojma koja se međusobno prožimaju u ovom radu su prostor i sjećanje, odnosno sjećanja na prostore kavana kakve su nekoć bile i urbanu scenu Zagreba te kako se ona kroz godine mijenjala. Tijekom 1990- tih godina prostor se više ne tretira kao „neutralna rešetka“, već kao „esencijalna komponenta sociokulturne teorije“ (Gupta i Ferguson; Low i Lawrence-Zúñiga, prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:10). Margaret Rodman (prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:11) mjesta definira kao „politizirane, kulturno-relativne, povijesno-specifične, lokalne i mnogobrojne konstrukcije“. Fenomenološko razumijevanje stvaranja mjesta znači transformaciju fizičkog mjesta u simbolička kroz emocionalne, tjelesne, kulturne, ideološke i druge dimenzije (Čapo i Gulin Zrnić 2011). Pojmovi prostora i mjesta nisu ujednačeni kod svih autora. Michel de Certeau mjestom definira trenutačnu konfiguraciju položaja, a prostor je prakticirano mjesto (de Certeau 2002). Pješaci tako kroz svakodnevne prakse poput kretanja, ulicu pretvaraju u življeni prostor (de Certeau 2002). Pošto su kazivači zalazili i u kafiće, potrebno je pobliže ispitati međuodnos kafića i kavana, s naglaskom na kretanje

---

<sup>1</sup> Mirjana živi u Zürichu

rutama koje su povezivale ta mjesta. Antropološko mjesto, prema Marcu Augéu (prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:27), temelji se na gledištu koju pojedinci imaju o vlastitom odnosu sa svojim bližnjima, drugim stanovnicima i teritoriju. To ću proučiti kroz sjećanja kazivača na prijatelje i poznanike s kojima su posjećivali kavane, kao i kroz dinamiku odnosa s osobljem.

Mjesta objedinjuju povijesnu, odnosnu, ali i identitetnu dimenziju; ona su dio identiteta zajednice i pojedinca (Augé, prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:28). Prostorni raspored uspostavlja međudnose te je istovremeno društven, a mjesto postaje i povijesno kada spregu identiteta i odnosa određuje minimalna postojanost (Augé, prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:28). U takvu konstrukciju utkana je i fenomenološka perspektiva koja povezuje pojedinca i fizičko mjesto kroz iskustvenu, emocionalnu i fizičku stvarnost koja ta mjesta imaju za pojedinca u određenom trenutku (Čapo i Gulin Zrnić 2011). Setha Low (prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:30) u istraživanju suvremenih urbanih prostora iznosi dvije perspektive koje mjesto čine procesom: društvenu proizvodnju prostora (nastaje „odozgo“) i društvenu konstrukciju prostora (nastaje „odozdo“). Prva perspektiva uključuje niz čimbenika – gospodarske, ideološke, društvene – koji utječu na materijalno oblikovanje prostora, dok je potonja subjektivno i fenomenološko iskustvo prostora gdje se prostor transformira kroz sjećanja i socijalne razmjene „u radnje i prizore koje nose simboličko značenje“ (Low, prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:30). Za Yi-Fu Tuana (prema Šakaja 2011:115) bitan uvjet za stvaranje osjećaja mjesta jest vrijeme. Mjesto se tako kreira i kroz iskustva koja uključuju sitnice poput mirisa i zvukova koje osoba upija kroz određeni vremenski period (Tuan, prema Šakaja 2011:115). Svi kazivači su kavane posjećivali na tjednoj, pa čak i dnevnoj bazi kroz više godina, stoga ću obratiti pozornost upravo i na spomnute „sitnice“ koje su činile dio njihovog kavanskog iskustva i pridonosile stvaranju mjesta.

Drugi aspekt kroz koji je istraživao nekadašnji život kavana jest sjećanje, čiji su sastavni dijelovi i pamćenje te nostalgija. Sjećanje, pamćenje i nostalgija su pojmovi koji su vezani uz potok vremena odnosno proučavanje događaja i procesa s vremenskom distancom. Također se međusobno isprepliću. Pošto je istraživanje orijentirano na iskustva, odnose i događaje koji su se odigrali prije tridesetak i više godina, neizostavni su aspekt istraživanja. Pierre Nora (prema Mucko 2011:189) pamćenje definira kao jedan od odnosa kolektiva prema prošlosti. Ono je kolektivno, ali istovremeno i individualno, višeznačno te fragmentirano i spontano (Nora, prema Mucko 2011:189). Pod utjecajem je i sjećanja i zaborava i progovara o proživljenom iskustvu, ali i sadašnjosti (Nora, prema Mucko 2011:189). Jedna od

komponenta sjećanja jest i nostalgija. Iako se čini kako je nostalgija žudnja za mjestom, ona je zapravo čežnja za drugim vremenom (Boym 2001). Nostalgija gleda u prošlost, žudi za partikularnim i ovisna je o modernoj koncepciji nepovratnog vremena (Boym 2001). Nostalgija danas nerijetko predstavlja žudnju za nekim prošlim, sporijim životnim ritmom. Razlikujemo dvije vrste nostalgije: obnavljajuću i refleksivnu (Boym 2001). U fokusu obnavljajuće nostalgije jest povratak kući; nastoji obnoviti izgubljeni dom i „pokrpati“ rupe u sjećanju (Boym 2001). Ovom tipu nostalgije skloni su nacionalisti, a te obrasce ne vide kao nostalgiju već kao istinu (Boym 2001). Refleksivna nostalgija bazira se na žudnji i gubitku te nesavršenom procesu sjećanja te odgovara tipu nostalgije kojom su prožeta sjećanja kazivača o kavanama (Boym 2001). Okrenuta je pojedinačnom i kulturnom sjećanju, a individualni narativ naglasak stavlja na detalje, ali i raspršene fragmente (Boym 2001). Često se služi humorom te istovremeno iskazuje žudnju, ali i kritičko mišljenje (Boym 2001). Kazivači su se prisjećali dobrih i manje lijepih trenutaka. Uz pozitivna iskustva koja ih vežu uz kavane te prisjećanje na svoje „mlade dane“, prema određenim pojavama imali su i negativna stajališta. Renovacije prostora, konobari i drugi posjetitelji neke su od tema o kojima su imali podijeljena mišljenja.

#### 4. Nastanak kavana i dolazak kave u Europu

Kava dolazi iz arapskog svijeta, a upravo se u Meki otvaraju prve kavane u 15. stoljeću. U 16. stoljeću kavane se šire na Egipat, Siriju te na cijelo Osmansko Carstvo, a u prvoj polovini 17. stoljeća kava preko venecijanskih trgovaca dolazi u Europu. Prva kavana u Europi svoja vrata otvara u Veneciji 1645. godine, a ubrzo slijede i Pariz 1659. i Beč 1683. godine. Jedna od najpoznatijih kavana bila je pariška Café Procope koju su posjećivali J.-J. Rousseau, Voltaire i M. de Robespierre, a kavanu Tortoni Stendhal je smatrao „središtem civilizacije“. Kavane se šire i po Sjedinjenim Državama te se otvaraju u većim gradovima poput New Yorka i Bostona. Sedamdesetak godina nakon otvorenja prve bečke kavane Zur blauen Flasche, otvara se prva kavana u Zagrebu 1749. godine. Pravi procvat ovi ugostiteljski objekti doživljavaju u 19. stoljeću kada postaju glavna mjesta zabave, gdje se održavaju i kazališne te plesne predstave. Pošto su situirane oko trga Bana Jelačića, društveni život grada upravo je najbogatiji u samom centru grada. Krajem tog stoljeća postaju mjesta okupljanja intelektualaca, posebno književnika. U Zagrebu se 1837. godine na Vrazovom šetalištu otvara Palainovka (tada Palajnovka), a Kazališna kavana koja se nalazila na Gornjem gradu, nakon

osnutka Hrvatskog narodnog kazališta 1906. seli na ugao današnje Masarykove i Trga Republike Hrvatske.

## 5. Povijest kavana u Zagrebu

Priča o zagrebačkim kavanama počinje davne 1749. godine kada je otvorena Dunova kavana. Kavane su raskošno dekorirane, po uzoru na bečke i pariške. Gosti dolaze kako bi uživali uz šalicu kave, no ubrzo se počinju okupljati i zbog društvenih igara. Štoviše, zakonom je bilo propisano kako svaka kavana mora imati barem jedan biljarski stol. U kavane zalazi građanstvo, a pošto su se nalazile isključivo u centru grada, oko Jelačićevog trga, bile su najurbaniji ugostiteljski objekti u Zagrebu (Sabotić 2007). Najposjećenije su bile nakon ručka, kako bi se ljudi razbudili uz šalicu kave. Neki poslije odlaze kući, dok drugi ostaju diskutirati sa prijateljima uz partiju biljara ili šaha ili sjede sami uz novine. Navečer se nerijetko išlo u kazalište, no nakon predstave kavane se ponovno pune do kasno u noć. U kasnije sate, kavu zamjenjuju alkoholna pića, poput vina i žestice. Većina kavanskih objekata radila je od 6 ujutro do 1 poslije ponoći, a neke i do 3. Ipak, druženje se znalo odužiti i izvan radnog vremena zbog čega su vlasnici morali platiti novčane kazne.

Uz kavane, omiljeno mjesto okupljanja Zagrepčana bile su i krčme. Dok se u kavanama okupljalo građanstvo, u krčme dolaze niži slojevi poput obrtnika i seljaka (Sabotić 2007). U krčme zalaze i uglednici koji sjede u separeima kako bi se odvojili od ostalih klijenata. (Sabotić 2007) One su istovremeno bile i urbani i ruralni objekti, no nipošto građanski (Sabotić 2007). Nalaze se na periferiji, a ne u centru grada. U krčmama se uglavnom pije vino, a moguće je i pojesti obrok. Prostori kavana i krčmi razlikuju se po stilu uređenja i arhitekturi. Kavane su prostrane, visokih stropova koji dosežu do 4 metra, a šank je obično smješten u centralnom dijelu prostorije. Krase ih mramorni stolovi, raskošni lusteri, *thonet*<sup>2</sup> stolci i nekolicina kanapea. Pojedine kavane poput Corsa prostirale su se na dva kata odnosno na prizemlje (gdje su stolovi) i na prvi kat (na kojemu se bili biljarski stolovi). Krčme su bile manje, zbijene i nižeg stropa, uređene u rustikalnom stilu s tradicionalnim hrvatskim motivima. Distinkcija između ova dva tipa ugostiteljskih objekata vidljiva je i u nazivima (Sabotić 2007). Krčme su pretežno nosile imena vlasnika ili šaljive nazive, koje uključuju

---

<sup>2</sup> Stolci napravljeni od drveta savijanog na pari

pridjeve „dobar“ i „veseo“ poput „K dobroj mami“, „K dobroj kapljici“, „K veselom Turopoljcu“ (Sabotič 2007)... Nazivi kavana su ozbiljniji pa najčešće nose imena koja se odnose na geografiju (Opatija, Zagreb, Paris, New York, Europa), gradsko obilježje (Sveučilišna, Corso, Kazališna), ime ulice odnosno važne osobe (Kačić, Medulić), prezime vlasnika (Weiss, Bauer, Blaška) ili reference na politiku i povijesne osobe (Hrvatska kruna, Ban Jelačić, Zrinjski) (Sabotič 2007). Razlika između kavana s jedne i krčmi s druge strane bila je tolika da su dvije kavane u različitim zemljama bile sličnije no kavana i krčma u istoj zemlji (Sabotič 2007). Preuzimanje vizualnog identiteta, primarno bečkih i pariških kavana, znači potvrditi pripadnost određenom društvenom sloju, u ovom slučaju građanskom (Sabotič 2007).

Matoš je smatrao da su Hrvati društven narod, da imaju društva, ali ne i Društvo (Sabotič 2007). Razlog tomu jest što još ne postoji pravi zagrebački društveni jezik, kao ni hrvatska društvena elita (Sabotič 2007). Jedini pravi nositelj društvenosti po Matošu je srednja klasa, dakle činovništvo i građanstvo (Sabotič 2007). Matoš je bio kritičan prema građanstvu, smatrajući kako pojedinci igraju uloge, oponašajući više slojeve u kavani te ih je smatrao malograđanima (Sabotič 2007). Šenoa pak spominje aristokraciju u Zagrebu, no njeni pripadnici „nisu Društvo jer nisu hrvatski krugovi“ (Sabotič 2007). Bez obzira na njihov kritičan stav, kavane privlače pisce koji raspravljaju o književnosti, ali i o brojnim drugim temama. Pisce se početkom 20. stoljeća, točnije nakon Matoševog povratka u Zagreb 1908. godine, počinje smatrati jednim pravim boemima, a zbog česte besparice ponekad nisu imali dovoljno novca za platiti račun (Sabotič 2007). U kavanama se sastaju i novinari. Kazališna kavana tako postaje mjesto sastanka novinara satiričkog časopisa Kopriva koji počinje izlaziti 1906. godine. Prema riječima pjesnika Nikole Polića, zlatno razdoblje kavana završava nakon Prvog svjetskog rata, no ponovno postaju popularne kada se stanovništvo oporavilo od poslijeratne neimaštine. Ipak, konačni krah kavana započinje tridesetak godina kasnije, nakon Drugog svjetskog rata. I Tin Ujević je smatrao kako se Zagreb promijenio, a s njime i kavane; soneti se više ne pišu u kavanama, rasprave o književnosti i akademskoj zajednici sve su rjeđe, a mlade zanima sport. Kao mjesta građanske društvenosti, njihovo propadanje Sabotič dovodi u vezu sa socijalizmom (Sabotič 2004). Sedamdesetih se društveni život seli iz kavana u kafiće kao urbana mjesta, a Sabotič (2004) napominje kako su kafići bili jedini prihvatljivi oblici društvenosti u to vrijeme. Za razliku od kavana koje su u pravilu bile grandiozni prostori visokih stropova, kafići su skućeni te se u njima pretežno stoji, a druženje se odvija i

ispred samih kafića. Još se posjećuju kavane Medulić, Corso, Kavkaz i Gradska kavana, no sve veću popularnost uživaju kafići Blato i Zvečka, koji ubrzo stječu kultni status.

## 6. Razdoblje 1970-tih i 80-tih

Sedamdesete i osamdesete godine 20. stoljeća na prostoru nekadašnje Jugoslavije obilježene su brojnim događajima na kulturnoj i političkoj sceni. Godine 1970. počinje političko-kulturni pokret Hrvatsko proljeće koji traži veća prava za Hrvatsku unutar Jugoslavije. Pokreće ga Savez komunista Hrvatske te mu se priključuju i studenti te intelektualci. Usmjeren je protiv unitarizma. Krajem 1971. godine na sjednici u Karađorđevu predsjednik SKJ Josip Broz Tito proglašava ga kontrarevolucionarnim, a pokret je ugašen u narednim mjesecima kada su brojni sudionici Hrvatskog proljeća podnijeli ostavke, a neki su osuđeni i na zatvorske kazne.

Godine 1976. u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama javlja se Novi val – glazbeni pokret koji se primarno bazirao na punk glazbi. Otprilike godinu dana kasnije Novi val se počinje razvijati i u Hrvatskoj pojavom benda Paraf u Rijeci te Prljavog kazališta i Azre u Zagrebu. Veliku ulogu u razvoju Novog vala imalo je omladinsko glasilo Polet, čiji je izdavač Savez socijalističke omladine Hrvatske. Tjednik se sve više okreće glazbi što pokazuje i naslovnica koje počinju krasiti glazbenici. Kako naglašava jedan od nekadašnjih novinara Poleta Denis Kuljiš u filmu Sretno dijete, glavna ideja lista bila je „reflektirati omladinski senzibilitet ulice“, a ne nametati neki tip kulture ili ponašanja (Mirković, 2003). To je prema Kuljišu pokrenulo cijelu lavinu Novog vala. Pjevač nekadašnje grupe Patrola, Renato Metessi u dokumentarnom filmu spominje kako se javio osjećaj da se može slobodnije pisati i govoriti te kako je Novi val za njega stvorio jedan vlastiti svijet, odvojen od politike i drugih zbivanja (Mirković, 2003). Krajem 70-tih osnovana su još dva značajna zagrebačka novovalna sastava, Film i Haustor. Novi val širi se i na ostale teritorije Jugoslavije; u Ljubljani osnovani su Pankrti, u Beogradu Idoli i Električni orgazam, a u Sarajevu još od 1974. djeluje sastav Bijelo dugme koji uživa status najvećih zvijezda tadašnje jugoslavenske glazbene scene. Glazba postaje utočište mladima koji su osjećali kako nemaju veliki izbor nakon završetka fakulteta te kako ističe Vlatko Fras iz Poleta, jedna od najizglednijih opcija bila je raditi „kao referent za inozemni uvoz u Astri kao i tvoj tata....I evo ti materijala zašto ljudi markiraju faks i idu svirat“ (Mirković, 2003).

Zajedno s bujanjem Novog vala, u Zagrebu se formiraju kulturna mjesta druženja, među kojima važnu ulogu imaju kavana Kavkaz te kafići Zvečka i Blato. Zbog male međusobne udaljenosti, te lokacije postale su popularna mjesta druženja mladih Zagrepčana. Naime, sva tri mjesta nalazila su se u krugu od 50-tak metara udaljenosti; Kavkaz na uglu Masarykove ulice i nekadašnjeg Trga maršala Tita (danas Trg Republike Hrvatske), Zvečka nekoliko koraka dalje na početku Masarykove, a Blato niz ulicu na križanju s Gundulićevom. Na tim mjestima odvijao se društveni život pretežno mlađe populacije, gdje se dolazilo podijeliti ili saznati novosti o poznanicima ili događajima u gradu. Skupljali su se tu i studenti, rockeri, pisci, novinari. Zbog manjka prostora, a velikog interesa, gužva se ponekad protezala od Zvečke pa sve do Kavkaza. Treba odijeliti odlaske u Kavkaz gdje je dotična kavana cilj posjeta od stajanja ispred tog objekta. U potonjem slučaju, boravak u blizini Kavkaza bio je povod izlasku te nije bio toliko vezan uz samu kavanu, već je činio dio „đira“ na relaciji Zvečka-Kavkaz. Na bujanje društvenog života u centru grada te prožimanje klubova, kavana i kafića, utjecao je dolazak Novog vala. U drugoj polovici 70-tih i u 80-tim godinama 20. stoljeća javlja se potreba posjećivanja više mjesta.

Početak 80-tih donosi promjene i na političkoj i kulturnoj sceni Jugoslavije. Josip Broz Tito umro je u proljeće 1980., a 1981. godina označava vrhunac novovalne glazbene scene, s koncertima koji se održavaju gotovo svakodnevno u prepunim klubovima Kulišić i Jabuka. Glazbena zbivanja odvijaju se i u kavani Palainovka. Noćni život bogatiji je no ikad, a Zagreb živi punim plućima. Iako u narednim godinama dolazi do redukcija struje i benzina te razdoblja neimaštine za dio populacije, za Igora Mirkovića (2003) i njegovu generaciju, glazba i izlasci i dalje pružaju potrebni optimizam. Kraj tog desetljeća označit će pad Berlinskog zida, a time i početak sloma socijalizma. Početak 1990-tih i raspad Jugoslavije značio je i kraj novovalne jugoslavenske scene. Zbog neriješenih vlasničkih odnosa, 90-tih se zatvaraju i kultne kavane Corso i Medulić.

## 7. Publika u kavanama

Klijentela je varirala ovisno o kavani, pa su tako u Gradsku i kavanu Dubrovnik pretežno zalazili umirovljenici, a manje mlađa generacija. U kavani Dubrovnik zadržali su se neki maniri iz kavanske tradicije poput čitanja novina velikog formata na stalku od bambusa. Gradska je bila jedna od destinacija umirovljenika nakon kupovine na placu u prijepodnevnom

satima. Palainovka i Kavkaz su bila „šminkerska“ mjesta u koja se išlo zbog društva i da se 'vidi i bude viđen'. U Kazališnu kavanu dolazili su i glumci i glazbenici, koji su pridonijeli stvaranju takvog ozračja. Palainovka je bila jedna od rijetkih kavana koja je imala dodatni sadržaj, u vidu koncerata koji su se obično održavali navečer. Posjetiteljima je bila zanimljiva i zbog velike terase gdje su običavali sjediti tijekom ljeta okruženi zelenilom, dalje od gradske buke. Palainovka je naime jedna od rijetkih kavana koja se nalazi na Gornjem gradu, a ne u neposrednoj blizini Trga bana Jelačića, iako je i dalje riječ o užem centru. Corso je tijekom svoje duge povijesti doživio nekoliko preinaka, od kojih u kontestu vremenskog perioda koje se tematizira u ovom radu, valja izdvojiti onu iz druge polovice 1970-tih. Renovaciju je proveo arhitekt Vjenceslav Richter te je prostor podijeljen u više prostornih jedinica, a djelomično se promijenila i namjena kada je ponuda proširena i na hranu. Jedan dio Corsa tako je postao pizzeria, što se odrazilo i na klijentelu te su počeli dolaziti i tinejdžeri.

#### 8. Tko zalazi u kavane i zašto

U uvodnom dijelu intervjua intencija je bila saznati u koje su kavane kazivači išli te što ih je privlačilo u te prostore. Bitno je bilo utvrditi i kojim intenzitetom su odlazili; jesu li navraćali tek povremeno ili su kavane bile dio njihove dnevne odnosno tjedne rutine.

Kazivačica Lidija počinje zalaziti u kavane 1975. godine te nastavlja intenzivno ići i tijekom 80-tih godina. Posjećivala ih je minimalno jednom tjedno i to s prijateljima iz srednje škole, fakulteta, hobistima planinarima ili s majkom. Često je odlazila i sama kako bi uz kavu ili čaj pročitala novine u prostorima koji kako kaže „odišu dostojanstvom“ te su uređeni u njenom omiljenom secesijskom i Art déco stilu. Kavane ju asociraju na srednju Europu, posebice na austrijske gradove poput Beča. Ipak, ističe odsutnost glasne glazbe kao najveći razlog odlaska.

„Naime, taj nekakav odmor od svega i od gužve i od posla i od zvukova sam nalazila u kavanama gdje nije bila glasna glazba. Gdje je glazba bila ugodna (...) Imaju štih i zapravo pružaju, kak bih rekla, ne utočište, ali određenoj vrsti ljudi pružaju mogućnost na miru razgovarati.“



Lidija ističe kako joj glasna glazba veoma smeta u ugostiteljskim prostorima jer otežava komunikaciju između ljudi. Mjerilo izbora kavane za Lidiju nije bila popularnost nekog mjesta kako bi „bila viđena“, već ugodan ambijent u kojemu može razgovarati s prijateljima i uživati u arhitekturi. Ističe i čistoću prostora kao bitnu stavku, napominjući kako je to posebno bilo vidljivo na primjeru visoke razine čistoće sanitarnog čvora, što nije bio slučaj u birtijama i kafićima.

Blaženka je srednju školu završila u Osijeku te je tijekom tog perioda posjećivala osječke kavane Casino, Royal i Central. U Zagreb dolazi 1975. godine kada upisuje medicinski fakultet i nastavlja intenzivno ići tijekom cijelog studiranja do 1980. godine. U kavane i kafiće je zalazila primarno zbog prijatelja i to gotovo svakodnevno.

„Obično to bude zbog društva, ovisno o tome gdje ti se skuplja tvoja ekipa. Recimo Papagaj<sup>3</sup> nam je bio blizu jer smo tamo studirali pa bi se spustili sa Šalate. Kavkaz je bio opće poznat. A osim toga meni blizu.<sup>4</sup>“

Mirjana kreće u kavane 1974. te redovito ide do 1983. godine. Tad se seli u Zürich, a zagrebačkim kavanama se vraća kad bi dolazila posjetiti roditelje. Za Mirjanu je prednost bila ta što kavane preko dana nisu bile prepunjene pa je bilo ugodno, a ističe i dobru ponudu pića. Bitna joj je bila i lokacija.

„Ljudi su znali za mjesta tako da je bilo lakše dogovoriti mjesto sastanka i bili su locirani u centru“.

Odlazila je dva do tri puta tjedno. Pošto je radila i studirala u centru grada, dostupnost lokacije bila je važna stavka pri izboru mjesta susreta s prijateljima. Kavane oko gradskog trga bile su poznate u njenom socijalnom krugu pa su stoga svi znali gdje se trebaju susresti. Mirjana je studirala na Muzičkoj akademiji u Gundulićevoj, a radila na Britanskom Trgu u glazbenoj školi Blagoja Berse te se s prijateljima s Akademije često nalazila u Corsu i Meduliću. Medulić je bio populistički te su dolazili „ljudi različitih profila“, a povremeno ga je posjećivala jer se moglo i pojesti. Najviše je išla u Corso prije renovacije zbog elegantnog

---

<sup>3</sup> Papagaj je bio kafić u ulici Ribnjak (nekoć ulica Moše Pijade)

<sup>4</sup> Blaženka je živjela svega nekoliko kuća niz ulicu od Kazališne kavane

dizajna koji je podsjećao na nekadašnje austro-ugarske interijere. Osim pristupačne lokacije, rado je odlazila u kavane zbog klijentele. Zbog blizine Akademije, Corso su posjećivali ljudi iz akademskih krugova, mnogo studenata i profesora. Publika je u kavanama prema Mirjani bila 'filtrirana' te su ih pretežno posjećivali visokoobrazovani ljudi i intelektualci, a manje radnička klasa i siromašniji slojevi. Ističe kako to danas nije slučaj u kafićima, u koje zalaze svi društveni slojevi.

Slaven je krenuo u kavane u četvrtom razredu gimnazije, 1978. godine. Škola se nalazila u današnjoj zgradi muzeja Mimara pa je tako Kavkaz postao omiljena lokacija koju je posjećivao nekoliko puta tjedno. No imao je i druge razloge.

„Snobizam najčišći. Ono, Kavkaz znalo se da je skupa kavana i tamo je bilo poznatih ljudi i zato smo išli tamo, niš više (*smijeh*). I lokacija naravno. To nam je blizu bilo. Dobro, bilo je i zgodno tamo.“

Pošto se Kavkaz nalazio blizu Hrvatskog narodnog kazališta, privlačio je i glumce, književnike i pjevače, no Slaven ističe kako je s vremenom dolazilo sve manje “poznatih, a sve više običnih ljudi“. Nakon gimnazije, odlazi studirati u Zadar gdje nastavlja ići u kavanu hotela Zagreb i kavanu Central na Kalelargi. Napominje kako je hotel Zagreb danas u lošem stanju, a kako je u prostoru nekadašnje kavane Central otvorena drogerija, Bipa.

Kazivači su u kavanama provodili od jednog do otprilike tri sata. Dubravku nije bilo važno hoće li negdje ostati svega par minuta ili više sati. Nije bilo plana, već bi se zadržao ovisno o raspoloženju i društvu.

„...Išo si koristit inače gubljenje vremena. (...) Dodeš na pola sata pa ostaneš dva. Zašto? Jel se desilo nešto pa si sad trebo ispričat ili obrnuto. Neko je u prolazu pa sad trebaš ići dalje. Znači ponavljam, nema pravila.“

Kavane je Dubravko počeo posjećivati sredinom 70-tih i aktivno je išao narednih 13-14 godina. Ponekad je odlazio sam, no pošto je imao široki krug prijatelja najčešće su to bili izlasci u grupama. Ističe kako je ta socijalna dimenzija bila vrlo naglašena. Kao tadašnji student arhitekture, obraćao je veliku pažnju na uređenje interijera i organiziranost prostora. Posebno su ga se dojmili visoki stropovi, što ističe kao jednu od stavki po kojoj su se kavane razlikovale od drugih prostora. Ta visina davala im je davala veličanstvenost. Najbitnija mu je ipak bila atmosfera kojoj su doprinosili posjetitelji i osoblje. Dubravkova opažanja

koreliraju s poimanjem mjesta kao kulturno značenjskog prostora koje uključuje društvenu akciju i simboličku dimenziju odnosa ljudi prema prostoru i prema drugim ljudima (Čapo i Gulin Zrnić 2011).

Iz dobivene građe vidljivo je kako je razloga za odlazak u kavanu mnogo. Za Dubravka prostor kavana, ali i kafića, klubova, postaju mjesta kroz interakciju s drugim ljudima i odnose koje s njima uspostavlja. Blaženka i Mirjana su odlazile primarno zbog društva i lokacije, dok je Slavena privlačio prestiž pojedinog mjesta. Lidiya voli tišinu i intimnu atmosferu te duh srednjoeuropskih prijetolnica. Naime, zagrebačke kavane su i u prošlosti budile asocijacije na one bečke. Matoš je početkom 20. stoljeća istaknuo kako Budimpešta postaje jača od Beča, no nema jednaki utjecaj. Razlog tomu bio je i odnos istok (Budimpešta) – zapad (Beč). Beč je bio prijestolnica, centar, koji je stvarao kavansku kulturu i služio kao uzor građanstvu s periferije (Zagreba). Kazivači su u nekoliko navrata zagrebačke kavane uspoređivali s bečkim te pri opisima koristili pojmove poput 'dostojanstva' i 'starog šarma i štiha', što upućuje na to kako se ti prostori i u njihovo vrijeme percipiraju kao srednjoeuropski.

## 9. Interakcija s osobljem i drugim gostima

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće pa do prvog Svjetskog rata, pjesnici su često privlačili velike grupe drugih posjetitelja koji su se uključivali u rasprave o književnosti, politici ili o školstvu i filozofiji. Izuzev Dubravka, kazivači ističu kako nisu svjedočili takvom spontanom uključivanju posjetitelja u razgovore s drugima te kako je interakcija između gostiju koji nisu došli zajedno bila minimalna. Mirjana nije poznavala druge stalne mušterije jer je često mijenjala mjesta izlaska. Povremeno bi prepoznala ljude s Akademije likovnih umjetnosti koji su navraćali u Medulić te goste iz Muzičke akademije koji su išli u Corso. Kako kaže, konverzacije s poznanicima ili nepoznatim ljudima nije bilo.

„Ne u to doba. To je više danas da tak popričaš, al onda ne. Bili su više zatvoreni, da. I ja nisam bila tip koji (je) baš jako bio ekstrovertan, da idem se s nekim drugim uključiti u razgovor.“

Takve situacije ne pamti ni Lidiya. Štoviše, ističe kako je prepoznavala stalne mušterije, ali kako su se gosti rijetko međusobno pozdravljali. Potencijalni razlog vidi u tome kako se ljudi

češće pozdravljaju u manjim mjestima za razliku od gradova. Ipak, pamti nekoliko rasprava među prominentnim gostima sa susjednih stolova koje je kako kaže, „bezočno slušala“.

„...To je bilo zanimljivo - čak si mogao čuti neke rasprave koje možda nam tada nisu bile zanimljive jer smo bili premladi. Ali kasnije se sjetim kako su to bile rasprave zapravo pa i političke naravi i neke znanstvene. Pa čak i ovih prirodnih znanosti, znaš. Čovjek bi očekivao u kavani samo društvenjake. E nije. Gospodin recimo pokojni Ivan Supek. On je bio fizičar. U par navrata sam bila u Kazališnoj kavani kad je bio i on i to je bilo jako lepo za slušati. (...) Kavane su bila mjesta gdje se moglo na miru razgovarati pa su bile (...) gnijezda nekih novih misli.“

Kazivači nisu svjedočili raspravama u kojima su sudjelovali i ljudi izvan socijalnog kruga pojedinog intelektualca, kao što je to bio slučaj 70-80 godina ranije. Ipak, iz Lidičinog kazivanja vidljivo je kako intelektualci u kavanama i dalje vode rasprave o znanosti i politici.

Blaženka smatra kako ju poznanici i drugi posjetitelji nisu uključivali u razgovore zbog njenog porijekla i činjenice kako nije rođena niti odrasla u Zagrebu<sup>5</sup>.

„Pa na ovim mjestima je sve to bilo jako blazirano pa se nije nitko - kako ja sad to doživljam - nitko se nije uključivao i onak spontano družio, nego je sve to onak bilo nešto... Ja sam njima bila dijete iz provincije (*smijeh*) i onda su se uvijek Zagrepčani držali malo na distanci i onak, malo drugačije. Ak si se s nekim dobro sprijateljio to je bilo drugačije, ali si uvijek osjetio tu jednu razliku.“

Slaven se pozdravljao s drugim gostima, ali dijeli iskustva kako su ljudi bili suzdržani glede uključivanja u razgovor s posjetiteljima koji nisu bili u njihovom društvu.

„...To je još uvijek bio onako dosta rezervirani Zagreb. U Dalmaciji bi se to možda i dogodilo, ovdje ne. Mentalitet nije bio takav. Po bircevima, da. Po bircevima je bilo to normalno. (...) Na kraju bi u Blatu svi sa svima razgovarali jer bi tolko pijani bili.“ (*smijeh*)

Konobari igraju važnu ulogu u doživljaju prostora i stvaranju atmosfere nekog mjesta. Posjetitelje mogu privući svojom uslužnošću i ljubaznošću ili pak odbiti manjkom profesionalizma. Konobari u kavanama na početku 20. stoljeća sa gostima su često

---

<sup>5</sup> Kazivačica je rođena u Osijeku gdje je završila osnovnu i srednju školu

uspostavljali bliske veze, posebice ako su klijenti dolazili svaki dan (Sabotič, 2007). Za Lidiju su konobari bili čuvari reda u kavani, što joj je bilo od posebne važnosti kada je navraćala sama.

„...Što tad<sup>6</sup> nije bila baš neka sreća i moderno, da sama žena ulazi u kavanu.. Ili u kafić, bilo kakav ugosteljski objekt. Pogotovo ne balavica sa 17-18 godina.“

Kad nije došla u društvu prijatelja, pojedini muškarci to su znali protumačiti kao poziv na druženje. Konobari bi zatim spriječili takvo nametanje drugih muških posjetitelja koji su željeli sjesti za njezin stol. Smatra i kako je „u našem društvu ta rodna podjela egzaktna i vidljiva u svakom dijelu života – poslu, privatnom životu“. Michelle Rosaldo (prema Low i Lawrence-Zúñiga 2003:8) navodi kako se podređenost žena dovodi u relaciju s povezivanjem žena s privatnom sferom (kućanstvom), reproduktivnom ulogom za razliku od „javne“ sfere u kojoj dominiraju muškarci, stvarajući niz političkih i socijalnih veza. Kulturalni i sociopolitički odnosi - a ne biologija i psihologija – proizvode rodne prostore i njihovu reprezentaciju (Pandolfi, prema Low i Lawrence-Zúñiga 2003:3). Mirjana opisuje klijentelu u kavani Dubrovnik i Gradskoj kavani kao ljude u poznim godinama te ističe kako se rodna podjela vidjela među tom generacijom, no ne i kod gostiju mlađe životne dobi.

„Pa u ono doba, kad govorimo o starijima je (postojala rodna podjela). Ili u paru ili rjeđe je bilo da je jedna ženska sama došla. Kolko se ja sjećam. Mlađi ne, ali oni stariji... Bilo je često puta muški penzići, muški da dolaze...ili u društvu muškarci (...) Danas je drugo. Ali u ono doba ipak je, bilo je - vjerojatno su i ženske išle, ali nije mi to ostalo tako slika. Muški su išli u kavanu, žene su doma kuhale ručak, to je tak bilo.“

Lidija konobare opisuje kao stariju gospodu za koje kaže kako je vrlo moguće da su imali svega 35 godina, ali su joj iz njene tadašnje perspektive izgledali stariji. Konobari su bili odjeveni u crne hlače i bijele košulje s crnom leptir-mašnom, dok su garderobijeri u Kazališnoj kavani povremeno nosili frak. Napominje kako svatko u to vrijeme nije mogao postati konobarom; jedan od glavnih uvjeta koji su morali zadovoljiti jest da budu uglašeni. Takvo mišljenje razlikuje se od Mirjaninih sjećanja.

---

<sup>6</sup> Referira se na drugu polovicu 70-tih godina

„Konobari u Gradskoj su znali biti neljubazni ili uopće te ignorirati i posluga nije baš bila na visini. (...) Oni su jednostavno bili ono - baš ih briga. Ne mogu generalizirati, ali mi se par puta- zato nisam ni odlazila tamo jer ni to nije štimalo.“

Makar u drugim kavanama nije imala takvih iskustava, smatra kako se općenito konobari nisu žurili kako bi udovoljili gostima. Slaven se sa simpatijama sjeća dva starija gospodina garderobijera iz Kazališne kavane i njihovih manira, no jedan od konobara iz iste kavane ostao mu je u lošem sjećanju jer se „pravio da je faca“. Utišavao bi Slavena i njegove prijatelje, makar po njegovom mišljenju nikad nisu bili glasni. Gradsku kavanu je izbjegavao, zbog buke i gužve, ali i konobara.

„Socijalistički konobar samo što vas nije onako po glavi lupio kad bi mu išli na živce. *(smijeh)* To je bilo nešto vrlo, vrlo antipatično, vrlo često zapravo. I mogli su biti. Niko im niš nije mogao.“

Kazivači su oprečnog sjećanja glede atmosfere i usluge u Gradskoj kavani. Lidija je u Gradsku rado odlazila zbog „štiha nekih prošlih vremena“ i urednosti. No kako je istaknula, odsustvo buke bilo je od iznimne važnosti. Slaven je upravo Gradsku kavanu izdvojio kao mjesto koje nije volio jer je bilo „dosta bučno, uvijek gužva, a konobari nesimpatični.“ Osim konobara, Mirjana u Gradsku nije često odlazila jer joj prostor nije bio lijepo uređen, a nije joj odgovarala ni publika. Dolazilo je kako kaže puno umirovljenika te „ljudi s placa“. Mirjanin odgovor upućuje na povezanost mjesta te afirmacije određenog identiteta kroz to mjesto. Kazivačica je bila redoviti gost u Corso kavani u koju su zalazili ljudi iz akademskog miljea s kojim se i Mirjana identificira(la), dok to nije bio slučaj s gostima iz Gradske kavane. Kao veliki zaljubljenik u glazbu, Dubravko je volio ići u Palainovku zbog koncerata. Kavkaz je isto frekventno posjećivao, što je često uključivalo i posjet Zvečki u koju su zalazili i rockeri te je glazba bila jedna od glavnih tema razgovora.

Jesu li kavane bile mjesto sastanka ili su se kazivači sa svojim prijateljima nalazili drugdje u gradu ovisilo je o tome u koje doba dana su išli, a time i o gužvi. Navečer je u Kavkazu bilo popunjeno pa se Slavenovo društvo najčešće tamo nalazilo iz praktičnih razloga. Frankopanska ulica bila je inicijalno Lidijino mjesto susreta s prijateljima, no tu praksu mijenja iz praktičnih razloga..

„A ja sam vrlo brzo shvatila da moji prijatelji svi kasne i da nema meni tu kruha po zimi. I ja sam ti lijepo vrlo brzo sama lijepo ušla u kavanu.“

Mjesto sastanka Mirjane i njenih prijatelja ovisilo je tome da li se unaprijed znalo gdje idu. U tom slučaju našli bi se u određenoj kavani. Ako destinacija nije bila poznata, mjesto sastanka bio je Trg bana Jelačića pa bi se tada dogovorili. Dubravko najčešće nije imao plan te su mjesta susreta varirala. Blaženka se u većini slučajeva s prijateljima nalazila u gradu.

„Onda smo se čak nalazili na špici, gdje se znalo gdje se sastaju Osječani, gdje se sastaju Splićani. To je bilo tamo ispred Singera<sup>7</sup>, tamo su bili Osječani. Tamo si znao da ćeš naći svoju ekipu. I nakon toga bismo išli u kavanu. (...) Da, obično bi se našli u gradu.“

Ponekad su se našli u Kavkazu ili ispred, jer je bilo teško naći slobodno mjesto. Netko od prijatelja bi tako došao ranije pa zauzeo slobodni separe.

Iz priloženog vidljiva su oprečna mišljenja o konobarima. Lidija o njima ima pozitivna iskustva, gdje su konobari osim svoje klasične uloge posluživanja pića obavljali i onu čuvara reda. Goste koji su se htjeli nametnuti djevojkama koje su sjedile same, u tom su naumu sprječavali. Mirjana i Slaven konobare u Gradskoj kavani percipiraju kao neljubazne, dok Slaven ističe i jednog konobara iz Kavkaza kao neprofesionalnog. Kako Slaven ističe, konobar se prema njemu i njegovim prijateljima nije ponašao korektno zbog njihove mlade dobi. Zanimljivo je istaknuti kako je dobna komponenta imala različitu ulogu ovisno o spolu kazivača. Kao mlada djevojka u kasnim tinejdžerskim godinama konobari su imali potrebu zaštititi Lidiju te njene godine nisu tumačili kao neprimjerene za kavanu. Kad je imao 17-18 godina Slavena su pojedini konobari percipirali kao „klinca“ koji je prema implikacijama, premlad za kavanu.

Iako je Lidija sjedeći u blizini uspjela čuti neke od rasprava znanstvenika u Kavkazu, širi krug ljudi nije se uključivao u razgovor te su ljudi komunicirali unutar svojih socijalnih krugova. Slaven bi se tek pozdravio s posjetiteljima koje je češće viđao u kavanama, no daljnje interakcije nije bilo. Mirjana i Blaženka su sličnih iskustava, a kao jedan od potencijalnih razloga tome Mirjana vidi u vlastitoj suzdržanosti, a Blaženka u činjenici što nije Zagrepčanka. Mirjana je također rođena u Osijeku, gdje je živjela do svoje 13. godine. Niti u

---

<sup>7</sup> Zgrada na uglu Praške ulice i Trga bana Josipa Jelačića

jednom segmentu nije spominjala podjelu na temelju mjesta rođenja. Moguće objašnjenje je vlastita percepcija koju su Blaženka i Mirjana imale o sebi, no i činjenica kako je Mirjana došla u Zagreb s trinaest godina te je prilagodba na nove uvjete bila brža i jednostavnija. Blaženka u Zagreb dolazi kad je imala devetnaest godina, nakon završene srednje škole.

## 10. Organizacija i doživljaj prostora

Organizacija prostora snažno utječe na to koliko će se ljudi ugodno osjećati, a time i koliko će vremena boraviti na nekom mjestu. Glavna karakteristika kavana jest njihova prostranost i preglednost koju pružaju. Na primjeru Kazališne kavane i Corsa nakon Richterovog preuređenja može se zamijetiti rascjepkavanje prostora na više manjih cjelina što nije odlika kavana. Kako bi osoba imala pregled nad prostorom više nije mogla biti statična, već se u slučaju Kavkaza morala kretati. Upravo na primjeru uređenja i doživljaja kavane, može se primijetiti multivokalnost. Separei u Kavkazu su smetali Slaveni, jer su zaklanjali pogled na druge goste. Ukoliko je htio vidjeti druge posjetitelje i pozdraviti poznanike, morao je prošetati kružnom šetnicom koja je bila centralna točka kavane, što mu se nije sviđalo. Sjeća se vremena kada nije bilo separea.

„Znači da trebo si hodati, da nisi imo pregled dobro kako bog zapovijeda. Nekad je Kavkaz... ja se sjećam i starog Kavkaza jednom davno. Kad sam bio mali, kad me tata doveo. To je bilo tako da si mogao dobro vidjeti sve.“

Šetnica je zahtijevala kretanje kroz prostor kako bi se moglo bolje promotriti druge posjetitelje i iz tog razloga se sviđala Blaženki. Dubravko se također sa simpatijama sjeća kružnog toka i smatra kako je Kavkaz za njega i prijatelje bio zanimljiv upravo zbog toga. Kružno prošetati kako bi se „vidjelo koga ima“ bio je dio čari.

„Normalno zna se da je separe automatski intimizacija druženja i svega, a opet si na dovoljnom mjestu da si viđen. Tako da je on bio zbog toga, jako, jako popularan“.

Za Lidiju je Kavkaz imao „starinsko, pravo kavansko uređenje“, a kao najprepoznatljiviji element ističe zeleni mramor. Pitanje o tome kako je izgledao interijer Kazališne kavane u Lidiji je pobudilo asocijacije na jednog od omiljenih joj predstavnika umjetničkog pravca *art nouveau*.



„Meni ti stalno kad veliš "kavane" sad kad pričamo - idu mi koz glavu murali Alphonse Muche koji je on napravio u hotelu Terapija u Crikvenici. Zakaj, ne znam.“

Prije pojave interneta, televizije i radija, novine su bile glavni izvori informacija, a u kavanama se nudio širok izbor štampe iz zemlje i inozemstva koja nije bila dostupna u drugim ugostiteljskim objektima. Pojavom novih tehnologija tijekom 20. stoljeća, novine poprimaju pomalo romantičnu ulogu gdje primarni cilj više nije što brže doći do informacije, nego se opustiti prelistavajući novosti uz šalicu kave ili čaja. U vremenskom periodu u kojem su kazivači posjećivali kavane, većina navedenih mjesta nije nudila novine na stalku, izuzev kavane Dubrovnik i Gradske kavane. Lidija se prisjeća bogatog izbora stranih tiskovina u kavani Dubrovnik te novina na velikim drvenim stalcima od bambusa u Gradskoj, koje pamti i Mirjana.

Prije Richterovog preuređenja, Corso je gotovo 45 godina bio uređen prema projektu arhitekata Stjepana Gomboša i Mladena Kauzlarića. Kavana je imala dvije etaže, a gornja galerija valovitih linija bila je ogradena punom ogradom. Prostorom su dominirali masivni stupovi čistih linija, a jedan od elemenata koji se zadržao tijekom svih preuređenja, bili su veliki prozori koji su gledali na Gundulićevu ulicu i Ilicu. Velike staklene fronte bile su karakteristične i za mnoge druge kavane poput Kavkaza, Medulića, a od današnjih kavana vidljive su u kavani Dubrovnik i Maloj kavani. Na taj način posjetitelji su bili fizički odijeljeni od vanjskog prostora, no vizualno povezani s njime te su mogli promatrati prolaznike (i obratno). U prostor je također tijekom dana dopirala velika količina prirodnog svjetla.

Visoki stropovi u Corsu prije preuređenja 1978. godine po Dubravku su doprinosili velebnosti tog interijera, a sjeća ih se i Blaženka.

„Tu je još onda vladao onaj stari štih. Ona visina, od sam bog zna koliko metara. Da, visoki stropovi sa onim lusterima, onim starim stolovima i tako. Baš je imalo nekakvog šarma. Makar je već bilo onako malo dekadentno.“

Pošto je rijetko zalazila u Corso prije renovacije, promjene u kavani nisu ju odveć odbile te tamo nastavlja ići sa svojim tadašnjim dečkom Nikolom. Pošto tamo nije zalazilo mnogo Blaženkinih prijatelja, Corso je pružao intimu te je bio pogodno mjesto za spoj.

„Odlazili smo, moj dečko i ja, tamo. Sjedili. Ali nismo nikad plesali, nismo nikad jeli pizzu.... Uglavnom, išli smo na piće i bilo nam je blizu i spretno. I malo smo tamo bili u osami. Nije bilo društva koje – kad smo htjeli bit sami onda smo išli tamo recimo, da.“

Dubravko je u Corso češće navraćao preko dana, a u Kavkaz i Palainovku<sup>8</sup> tijekom večernjih izlazaka. U Corso je volio ići posebno tijekom ljetnih mjeseci, jer su se prozori odnosno kako ih naziva „šajbe“ otvarale prema van pa se u kavanu moglo ući s više strana. Kao zaljubljenika u glazbu, Palainovka mu je bila drago mjesto zbog čestih večernjih *live* koncerata, a tijekom dana u Corsu i Gradskoj volio je poslušati evergreene.

„To je bila baš prava ono bečka kavana. Visoki strop, imala je čak i galeriju svoju. Ona je imala kao i Gradska kavana, dugo vremena, tu nekakvu svoju internu glazbu. Onu baš staru, dal je to varijanta *unplugged*, dal je to kontrabas, gitara, violina. Dakle nešto što je još odisalo onim vremenom između ona dva rata, Prvog i Drugog svjetskog rata. To su te kavane imale.“

Palainovka je percipirana kao jedno od „otmjjenijih“ mjesta. Blaženki je to bilo „jako drago mjesto“, posebice tijekom ljetnih mjeseci jer se sjedilo na terasi. Na spomen Palainovke, prisjeća se neobične zgrade koju je tamo doživjela sa svojom sestrom, a koju je kako kaže, godinama kasnije prepričavala. Sa svojom sestrom Dorom i nekoliko prijatelja stajala je za šankom i uživala u druženju.

„...I sa šanka se išlo kroz neka salunska vrata na WC. I Dora se vraća iz WC-a i ta salunska vrata joj ulove prst. I ona još napravi taj dodatni napor, još napravi dva, tri koraka do šanka i padne u nesvijest od boli. I nekakav lijepi frajer kojeg više nikad nismo sreli, nismo znali ko je to, ju je iznio van na rukama i stavio na klupu. I sad smo se mi smijali i prepričavali to godinama kako je to izgledalo društvu vani. (*smijeh*) Ono donosi onesviještenu ženu sa šanka.“

Pojedini kazivači Palainovku smatraju prijepornom glede namjene vanjskog i unutarnjeg prostora. Lidiya o tome kaže:

„...Palainovka nikad nije bila- vrt je bio kavana. Iznutra je bio kafić. Samo je vrt kavana, jel ima taj mir, znaš.“

---

<sup>8</sup> Palainovka se nalazi na Ilirskom trgu, na Gornjem gradu

Lidija tako mir odnosno odsustvo buke, za koju je spomenula kako joj smeta u nekoliko navrata, povezuje s kavanskim prostorima. Slaven Palainovku ne percipira kao „pravu“ kavanu.

„A ona je isto imala nešto od kavane. Nije to bila prava kavana, u pravom smislu riječi, ali je imala nešto od prošlog vremena...Vanjski (dio je izgledao kao kavana), al unutra su isto bili stolovi. Navečer bi se sviralo, Arsen Dedić bi znao svirati i tako malo bolje face.“

Kao i Slaven i Dubravko je navraćao u Palainovku jer je bila jedna od rijetkih kavana s popratnim sadržajima.

„Tamo je to obično bilo onako zgodno...da li je sad to nešto *unplugged*, nešto malo svirka ili se pušta glazba. Jasno, tamo se izjavljuju ljubavi, tamo je park.“

Mirjana je također voljela sjediti na terasi Palainovke i opisuje mjesto kao „šminkersko“.

„To je bilo više za izlazak, ne ovako za preko dana. (...) To je bilo lijepo, isto *in*. Naravno da je bilo vidjet društvo i biti viđen i tako. I vidjeti koga ima sve. Ali tamo se isto pilo više ovako *long drinks*. Ne vjerujem- ne sjećam se da sam išla na kavu.“

Omiljeno sjedeće mjesto u kavani uvelike je ovisilo o prigodi i o društvu. Ako bi Dubravko posjetio kavanu s djevojkom, birao je mjesta u kutu gdje je bila intimnija atmosfera. S prijateljima bi najčešće sjeo na istaknutiju poziciju u Kavkazu ili bi otišli ispred Zvečke. Ukoliko je došao sam, često bi sjeo za šank kako bi mogao popričati s konobarom ili kako bi ga jednostavnije mogao uočiti poznanik ili prijatelj koji bi se isto našao tamo. Mirjana je voljela sjediti u sjenovitom dijelu terase, ukoliko je kavana imala vanjski dio te uz prozor ukoliko je sjedila u interijeru. U Kavkazu je Blaženka običavala sjediti u stražnjem dijelu kavane gdje je atmosfera bila intimnija. Nije imala omiljeno mjesto, ali ukoliko je mogla Lidija je ipak birala skrovitije pozicije s kojih je imala pregled nad kavanom. To je posebno bio slučaj ako je dolazila sama i nije željela da ju itko ometa.

Većina kazivača negativno je reagirala na dijeljenje prostora u manje cjeline. Prema kružnom toku tzv. šetnici iz Kazališne kavane imaju podijeljeno mišljenje. Slaven je želio iz sjedeće pozicije imati pregled nad kavanom, što nije bilo moguće zbog separea. Za Dubravka i Blaženku fizičko kretanje prostorom bilo je dio zabave koju je nosio odlazak u Kavkaz. Palainovka je svim kazivačima ostala u lijepom sjećanju. Tijekom ljeta kavana je nudila

hladovinu na terasi, a navečer koncerte. Percipirana je kao popularno mjesto gdje su zalazili „šminkeri“ što joj dodatno daje na važnosti. Kazivači također nisu imali svoja stalna mjesta pošto je često bila gužva, no mjesta su birali ovisno o trenutnom društvu. Primjerice, ukoliko su bili na spoju nisu željeli biti na istaknutoj poziciji već na skrovitijem mjestu, obično u stražnjem dijelu kavane.

## 11. Preuređenje Corsa

Svi kazivači su zalazili u Corso koji je drastično promijenio svoj interijer renovacijom iz 1978., ali i namjenu te se od kavane pretvorio u multifunkcionalni ugostiteljski prostor koji je objedinio kavanu, pizzeriju i svojevrzni disko. Zanimljivo je primijetiti kako je svih pet kazivača imalo zamjerke na preuređenje Corsa koji je prema njima izgubio nekadašnju atmosferu, karakterističnu za kavanske prostore. Atmosfera je narušena prenamjenom jednog dijela prostora u pizzeriju. Kavane su specifične po tome što nude pića te ponekad slastice, no nikada brza jela poput pize. Takva nova ponuda donijela je i klijentelu poput spomenutih tinejdžera koji su tamo dolazili jesti.

Slaven je nakon preuređenja rijetko navraćao tamo.

„A otkad su ga uništili, bio sam dva-tri puta i to mi je bilo grozno mjesto. I počela se odmah drugačija ekipa skupljati. Baš nije bilo ono.“

Spomenute renovacije trajno su odbile Lidiju, koja ističe kako je Corso promijenio svrhu.

„Nisam više išla tamo jer su ga potpuno obezvrijedili. To više nije bila kavana. Meni je to bilo bedasto. Kaj bum tam odlazila (...) Ali kak bih ti rekla - to nije bila kavana. Ak hoću jest pizzu onda znam kam bum išla. Ak hoću slušat glazbu isto tak znam kam bum išla.“

Pošto u Corso nije navraćala često kao u Kavkaz, preuređenje na Blaženku nije toliko utjecalo. Nastavila ga je posjećivati, iako retrospektivno ipak smatra kako su se te preinake negativno odrazile na prostor.

„Da, apsolutno se promijenilo. Kao prerezano, do onog doba kada je bila to kavana do ovoga preuređenja na  $x$  tih nekakvih mjesta i sadržaja. I klijentela se promijenila. Počela je dolaziti tu mlađarija na pizze u Corsu i gore se plesalo, ja ni ne znam. (...) Nije mi se svidjela (promjena), ali nije me ni smetala previše jer me nije nešto vezalo jako za Corso kavanu prije. Makar s godinama čovjek vidi koliko se sve to urušilo nakon te promjene.“

Preuređenje Corsa za Mirjanu je značilo drukčiju atmosferu, ali i klijentelu.

„Poslije su dolazila i dječica, ovi mlađi. Kad se preuredilo u pizzeriju, ne znam, onda je to manje bilo meni interesantno. Bilo je prenatrpano. (...) Onda je bilo malo previše ljudi za moj ukus.“

Iako ih drugi kazivači ne spominju, Dubravko se sjeća separea koje je Vjenceslav Richter renovacijom uveo u Corso. Separei su prema Dubravku počeli ulaziti u interijere u Jugoslaviji tijekom 70-tih godina te nisu karakteristični za 'klasične kavane'.

„Klasična kavana je ogroman prostor, otvorena, stolovi; dal su to ti famozni redovi ili grupacije, ali tu su svi tu negdje. (...) Jasno sa proredima da konobari mogu funkcionirati. Ali on<sup>9</sup> je to doveo do onako malo prezasićene situacije. Onda još plus toga, to je bilo sve onako u drvetu, da ne velim u lamperiji. Onda je to zagušilo prostor i izgubilo je onu najbitniju stvar koja se zove visina, jel on je dao još jednu etažu gore.“

Separei upućuju na „razbijanje“ prostora u više manjih cjelina čime se ljude vizualno odvaja od drugih. U dokumentarnom filmu redatelja i scenarista Željka Sarića (2012) „Kava je kriva za sve“ autor razlog tomu pronalazi u tadašnjoj vlasti koja je na taj način željela spriječiti okupljanje građana. Film pruža povijesni pregled kavana od njihovog dolaska u Europu i Hrvatsku u 18. stoljeću pa do danas. Ističe tko zalazi u pojedine kavane te koje su elemente ti prostori u prošlosti trebali imati (poput biljarskog stola). Dubravko smatra kako je karakteristika dobro organiziranog prostora takva da se može utjecati na njega i po potrebi napraviti sitne preinake ukoliko to okolnosti zahtijevaju, poput spajanja ili razdvajanja stolova. To nije bilo moguće postići sa separeima, pošto su fiksni. Separei su također bili karakteristični u nekadašnjim krčmama, u kojima su imali ulogu odijeliti uglednike od obrtnika i seljaka. Mogućnost objedovanja druga je odlika krčmi koja ulazi u kavane 70-tih i

---

<sup>9</sup> Vjenceslav Richter

80-tih godina, a tu uslugu nude Medulić i Corso. Spominjući Medulić Slaven se sjetio anegdote kada je jednom prilikom tamo otišao na objed s prijateljicom vegeterijankom. Na meniju se nudilo i nekoliko vegeterijanskih jela, a jedno od njih je naručila i Slavenova prijateljica. Kad je počela jesti, naišla je na svinjske kosti. Prema kazivaču, to je bilo tipično za socijalizam. Slaven se za razliku od ostalih kazivača, više puta osvrnuo na negativne strane socijalizma – od komičnih situacija s „vegeterijanskim“ objedom u Meduliću do pitanja cenzure i slobode govora.

## 12. Prožimanje kafića i kavana i iscrtavanje grada

Kavana je mjesto okupljanja građanstva i kao građanski prostori naglasak je stavljen na društvenu komponentu u odnosu na ostale slojeve. Kafići su spoj krčmarske i kavanske tradicije, u kojima se za razliku od kavana, pretežno stoji (Sabotič 2004). Zvečka je primjerice bila manjih dimenzija i nije mogla primiti mnogo ljudi pa se tako proširila na vanjski dio – na nogostup ispred objekta. Tako se prostor otvara gradu, a interijer i eksterijer istovremeno su povezani i odvojeni staklenim panelom. U kavanama se sjedi, a umjesto skromnog interijera Zvečke, posjetitelje su dočekivali raskošni lusteri i lampe, visoki stropovi i ukrasi na zidovima. Međutim tijekom 70-tih i 80-tih godina 20. stoljeća dolazi do isprepletanja urbane i građanske društvenosti i identiteta, posebice na primjeru Kazališne kavane. Tamo i dalje zalaze glumci i književnici te srednja klasa koja uz novine ili u društvu ispija kavu, no Kavkaz postaje i nezaobilazno mjesto druženja mladih koji pohode kafiće Zvečku i Blato.

Pojedini kazivači posjećivali su po nekoliko mjesta zaredom tijekom večernjeg izlaska koja su sačinjavali kafići, kavane i disko klubovi. Rute kojima su se kretali tijekom večernjih izlazaka Michel de Certeau (2002) smatra svakodnevnim praksama taktičke vrste. Svakodnevne prakse proizlaze iz goleme cjeline procedura (de Certeau 2002). To su sheme djelovanja i tehničkih manipulacija, a svako vlastito mjesto mijenja ono što je od drugih već tamo bilo (de Certeau 2002). Dok strategije podrazumijevaju kontrolu i u nadležnosti su institucija i moćnika, taktike su u djelokrugu onih koji nemaju moć; jedino mjesto taktike jest ono drugoga (de Certeau 2002). Primjerice, prostorno planiranje odredit će izgled ulica, no ljudi su ti koji će djelovati tim prostorom te mu pridavati određena značenja. Taktički teoretičar John Boyd ilustrirao je taj proces takozvanom „POOD petljom“ (OODA-loop). Ljudi promatraju svoje

okruženje (P), orijentiraju se na najznačajnije događaje/razvoje (O), odlučuju se na trenutno djelovanje (O), djeluju (D). Nakon toga se vraćaju na promatranje okoline kako bi vidjeli na koji ju način mijenja njihova akcija (opet se orijentiraju, odlučuju te djeluju u neprekidnoj petlji).

Dubravko je izlazio gotovo svaki dan.

„Mi smo imali- dakle *meeting place* je nazovimo tako, bio pod jedan Zvečka ili Kavkaz s tim da su postojale Kazališna kavana i Mala Kazališna kavana. Znači zvali smo Veliki i Mali Kavkaz ili Kavez, kako god. (...) Tamo su se prva nekakva pića popila. Dakle, najprije si u Kazališnoj kavani. Vidiš sve ko je tamo, ko nije, ko kud ide i tako dalje. I onda iza toga je jasno Zvečka, odmah 20 metara dalje.“

Ako cilj izlaska nije bio isključivo Kavkaz, Dubravko bi krenuo do Zvečke gdje je nastavljao druženje s prijateljima. U Zvečki se zbog skućenog prostora nije dugo zadržavalo. Biješe keramičke pločice kojima su bili prekriveni zidovi kafića, Dubravka su asocirale na kupaonicu, pa čak kako ju je od milja zvao na „javni zahod.“ No bitan mu je bio „duh“ kojim je Zvečka odisala i koji je ljude privlačio tamo. Pod „duhom“ nekog prostora, Dubravko podrazumijeva atmosferu koju čini i osoblje te drugi posjetitelji. Ljudi unose „duh“ u prostor.

„E iza Zvečke dolazi Blato koja je u stvari - Blato je bila najobičnija birtijetina, mislim ništa tu sad specijalno. Al pošto je još odavno od Tina Ujevića imala taj status nekakav i povijesni i kulturni i kakav god (...) I sad dakle to je taj nekakav bio Bermudski trokut nazovimo.“

Nakon toga, kako kaže Dubravko, ruta se nastavljala ovisno o tipu društva i raspoloženju. Za razliku od strategija, kod taktika nema pretpostavke kako će se događaji razvijati. Postoji spremnost prihvatanja nepredvidljivih promjena. Nepredvidljivost tako ide na štetu strategija, a na korist taktika. Ukoliko je htio nešto pojesti išlo se Radićevom u neki od gornjogradskih restorana na pohani sir ili flambirane palačinke. Dubravko je volio navratiti i u nekadašnji kafić Tingl Tangl u blizini križanja Mesničke i Streljačke ulice. Tamo su se sastajali studenti s Filozofskog fakulteta, pjesnici. Kada bi obišao te punktove, najčešće je odlazio u jedan od disko klubova, najčešće u Saloon na Tuškancu. Ukoliko je htio otići na koncert, onda je nastavljao Gornjim gradom do Ilirskog trga i Palainovke ili se spuštao u donji dio grada.

Tamo bi otišao u Big Ben u Bogovićevoj ili u Pantu i Karaku u Hebrangovoj ulici, gdje bi obično naišao na neke od svojih prijatelja.

Slaven također spominje rutu, takozvanu „Stazu slonova“ koja je počinjala u Kavkazu te se nastavljala u Zvečki i Blatu. Na putu bi se zaustavio i u kafiću Auspuh u blizini Cvjetnog trga, a onda u Tingl Tangl i Točkicu na vrh Mesničke pa u Staru Vuru te Palainovku. Nakon obilazaka kafića i kavana Slaven je s prijateljima također odlazio u Saloon i u Karaku.

Lidija je nakon kavane s društvom odlazila u nekadašnji disko klub Big Ben u Bogovićevoj, a Mirjana u Saloon. Iako ne spominje jasnu rutu poput Slavena i Dubravka, Blaženka je s prijateljima nakon kavana išla u Saloon ili u Staru Vuru, posebice nakon Palainovke. Ponekad bi navratila i do Zvečke, makar tamo nije često zalazila jer su to bili, kako kaže, umjetnički krugovi kojima nije pripadala.

Ukoliko je večernji izlazak počeo na jednom mjestu, nije nužno tamo završavao. Ponekad je kavana bila prva točka na ruti, no kako je večer napredovala kazivači su odlazili u kafiće i disko klubove gdje se puštala glazba ili održavali koncerti. Dubravko često nije imao točno razrađeni plan pa su mjesta koja je posjećivao ovisila o društvu u kojemu je tu večer bio te raspoloženju. Kazivači su tako kroz primjenu taktika poput neplanskog kretanja gradom, isti iscertavali. Procjenjivali su okolinu i odlučivali „na licu mjesta“ žele li negdje ostati ili zabavu potražiti na drugom mjestu.

### 13. Financijske mogućnosti kazivača

Ono što pojedini kazivači ističu jest financijska mogućnost, a time i dostupnost odlazaka na toliko mjesta gotovo svakodnevno. Dubravko o tome kaže:

„I to je zgodno ustvari, kad uzmeš da u to sad ću reći pod navodnicima „crno vrijeme“ je bilo jako nabrijano i bio je život ustvari jako buran, bio je pun. (...) Kad si obišao sve te punktove, onda si ustvari završavao u jednom od tih disko klubova. (...) Ustvari je to bilo za razliku od danas prilično omogućeno jer smo svi imali nekakav uravnoteženi financijski status. Dakle u razredu u gimnaziji recimo ili na fakultetu poslije. Nije bilo nekih bog zna kakvih socijalnih razlika“.



Slaven spominje i česte odlaske u restorane, posebice sredinom 1980-tih kad se nakon završenog fakulteta u Zadru vraća u Zagreb.

„A onda bi se na kraju jelo u ovoj Staroj vuri, al nešto jednostavno. Znam da su imali tatarski jako dobar i sad ne znam, pačju ili gušćju paštetu isto. Ono tost, malo namazati i papati.“

Tatarski biftek i pačja te gušćja pašteta danas se smatraju skupim delicijama, dok Slaven o njima priča u kontekstu „jednostavnih“ jela. O financijskim mogućnostima toga vremena, mišljenje dijeli i Blaženka.

„...Non stop smo bili vani. Uopće mi nije jasno kak smo onda imali toliko novaca da smo svaki dan negdje bili i da smo mogli jest i piti i da nam je dostajalo to malo love koju smo dobivali za džeparac.“

Iz kazivanja o materijalnom stanju i gotovo svakodnevnim izlascima na više mjesta može se zaključiti kako su životni troškovi bili niži u odnosu na danas, a cijene u ugostiteljskim objektima pristupačne srednjoj klasi. Studenti koje su uzdržavali roditelji i davali im džeparac ili su radili neki od studentskih poslova, imali su novaca za brojne zabavne sadržaje u vremenskom periodu koje se danas percipira kao vrijeme neimaštine.

#### 14. Nostalgija za kavanama i mjesta okupljanja danas

Svi kazivači se i danas druže s ljudima s kojima su zalazili u kavane. Poput Mirjane i Lidije s prijateljima ponekad komentiraju nekadašnje kavane i izražavaju žaljenje što tih mjesta više nema. Blaženka i njezini prijatelji s kojima je studirala na Medicinskom fakultetu nalaze se jednom mjesečno u restoranu Purger. Dubravko se i dalje druži s ljudima koji su nastavili izlaziti te kaže kako su izlasci bili i ostali bitni u njegovom životu te se to neće promijeniti.

Blaženka je nastavila ići u kavane, no promijenio se intenzitet odlaska, kao i okolnosti.

„Pa nisam prestala ići, ali ni nema kavana više. (...) To se apsolutno prorijedilo. S nekim se dogovoriš pa se nađeš u Kavkazu. Ali da, nije više da se ide redovito. Da odeš od kuće pa

svratiš da vidiš koga ima. To je sad sasvim drugi tip. Izađeš samo onda kad si se s nekim dogovorio. Dobro, ja sad pričam o studentskim danima, to je bilo prije 40 godina. Ti si izašao i znao si da ćeš uvijek negdje nekoga naći.“

Danas nema stalna mjesta okupljanja, već ide na kave po dogovoru. Povremeno navrati s kolegicama s posla do Male kavane ili do TORTE i to Caféa na Šalati gdje može uživati u atmosferi daleko od gradske vreve. Dubravko primarno izlazi u kafiće i klubove u kojima se održavaju jazz i rock koncerti uživo, a ponekad i sam zasvira. Iako je rekla kako je prestala ići u kavane kad je Gradska postala preskupa, Lidija je tijekom razgovora ipak napomenula kako danas i daje odlazi u Johann Franck, posebice vikendima prije podne. Od drugih mjesta posjećuje kafić Retro u Savskoj ulici, jer puštaju evergreene. Razlog nestanka kavana vidi u društvu i to u kritičnoj masi.

„...Isto tako ljudi koji idu glasat protiv Istambulske konvencije, a da pritom nisu pročitali ni slova a kamoli rečenicu. A to je glasačko tijelo koje izabire vlast u našoj zemlji, onda je i normalno da nemamo kavana. (...) Zato što se dogodila pauperizacija. (...) Ljudi kojima se može manipulirati su najdraža ciljana grupa svakoj vlasti.“

Svi kazivači odgovaraju kako bi svakako opet išli u nekadašnje kavane da ponovo otvore svoja vrata. Lidija ističe kako bi odlazila s veseljem i to, naforce<sup>10</sup>. Prema Dubravku ljudi su ti koji određuju vrijedi li neko mjesto ili ne, odnosno hoće li postati „muzej ili će opstati.“

„Da bude sreće nek obnove Corso kavanu onakvu kakvu se ja sjećam davno, a i još bolje iz doba Šenoe, Matoša - fantastično. Ja sam siguran 1000 posto da će bit krcata.“

Istu želju iskazuje i Slaven koji ističe kako je dio inventara poput lusteri i vješalica iz Corsa očuvan te se nalazi u Muzeju za umjetnost i obrt, a bio je i izložen u sklopu izložbe o secesiji u Hrvatskoj. Namještaj je kupila Rada Vnuk. Corso bi tako mogao biti obnovljen s originalnim namještajem, rasvjetnim tijelima i ukrasnim elementima.

Iako nije riječ o industrijskim postrojenjima i proizvodnji dobara kao u tekstu Tanje Petrović (2013), već o uslužnoj djelatnosti odnosno ugostiteljskim objektima, kavanski elementi u

---

<sup>10</sup> Samo zbog toga

Muzeju za umjetnost i obrt također su postali dio muzejskog narativa. Glavni akteri nekadašnjih kavana su konobari, konobarice i garderobijeri, no za razliku od primjera Tanje Petrović, ovdje susrećemo još jednu klasnu grupu - goste. Polagano nestajanje kavana vremenski se također poklapa s raspadom Jugoslavije, a mnoge su zatvorene zbog privatizacije i neriješenih vlasničkih odnosa. Dio kazivača nastavio je ići u preostale kavane, a dio ih je zamijenio kafićima koji su postali glavna mjesta ispijanja kave.

## 15. Zaključak

Kroz sjećanja kazivača intencija mi je bila pokazati što su im kavane značile nekoć kad su ih aktivno posjećivali, a kakav je odnos prema njima danas obzirom kako je većina kavana zatvorena ili prenamijenjena. Komparirala sam i koji elementi su ostali u kavanama od onih „starih, zlatnih vremena“, a što se promijenilo. Sedamdesetih dolazi do podjele prostora na manje cjeline u Corsu te se separeima smanjuje preglednost u Gradskoj kavani. Promjene u prostoru i multifunkcionalnost Corsa koji postaje i pizzeria negativno se odrazilo na kazivače, od kojih su neki zbog toga tamo prestali odlaziti. Gubitak visine prostorije i klijentela koja zbog nove gastronomske ponude posjećuje nekadašnju kavanu, glavni su razlozi tomu. Odjeća konobara i dalje je slična onoj od prije 80 godina, kao i atmosfera kojoj pridonose mramorni elementi, lusteri i veliki prozori koji gledaju na ulicu. Pojavom kafića ranih 70-tih, dolazi do miješanja kavana i kafića te se u narednim godinama počinje izlaziti na više mjesta tijekom jedne večeri. Ta mjesta čine kavane, kafići i disko klubovi, a procvatu zagrebačke urbane scene pridonosi pojava Novog vala 1978. godine. Grad se obilazi rutama koje ponekad nemaju jasan cilj, već ovise o trenutnom raspoloženju i procjeni gdje je bolje društvo ili neki događaj.

Kohezivno svojstvo koje su kavane imale za svoje posjetitelje u prošlosti, kada su intelektualci svojim raspravama okupljali i druge goste, ne može se iščitati iz sjećanja kazivača o kavanama tijekom 70-tih i 80-tih godina. Razlog tome može se potražiti u percepciji kazivača kako su „obični ljudi“ sve više odlazili u kavane, dok je glumaca, pjesnika, znanstvenika tijekom godina bilo sve manje. Ipak, treba uzeti u obzir okolnosti koje su naznačili i neki od kazivača, kako nisu bili suviše društveni te je interakcija i želja za druženjem izvan njihovog socijalnog kruga bila manja. Kafići kao glavna urbana mjesta imaju

jače elemente kohezije, a kako je kazivač Slaven šaljivo naznačio, neformalnija opuštenija atmosfera i ispijanje većih količina alkohola bili su neki od mogućih razloga.

Kazivači su u kavane odlazili zbog više razloga – zbog društva, tišine, snobizma, dostupne lokacije u centru grada te retro interijera i arhitekture koji su u sjećanje dozivali „neka prošla vremena“. Bez obzira na razlog, to su bila mjesta kojima su se iznova vraćali i koja su obilježila njihove srednjoškolske i studentske dane. Obzirom na današnju percepciju Jugoslavije kao zemlje u kojoj se teško živjelo, kazivači koji su pripadali visokoobrazovanoj srednjoj klasi isticali su kako su uvijek imali dovoljno novaca za gotovo svakodnevne izlaske. Kroz njihove anegdote koje vrve detaljima te nostalgična kazivanja prožeta humorom i kritikom, vidljivo je kako kavane i danas zauzimaju važno mjesto u njihovim mislima. Iako su brojne kavane zatvorene, a promijenile su se i okolnosti i odnosi, želja za njihovom revitalizacijom je i dalje prisutna. Kavane su bile jedan od simbola starog Agrama<sup>11</sup>, kulturne poveznice sa srednjom Europom i intelektualnim krugovima. Propadanje kavana, dio je trenda propadanja i drugih kulturnih ugostiteljskih objekata u užem i širem centru grada poput klubova Kulušić i Lapidarij, krčme K Zagorcu te restorana Šumski Dvor. Potreba da se očuva djelić povijesti i kulturnog naslijeđa, u moru trgovačkih centara i multipleks kina, ostaje.

---

<sup>11</sup> Stari njemački naziv za Zagreb

Popis literature:

BOYM, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York. Basic Books.

ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ, 2011. „Oprostornjavanje antropološkog diskursa“. U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 9-65.

DE CERTEAU, Michel. 2002 (1990). *Invencija svakodnevnice*. Zagreb. Naklada MD.

LOW, Setha M. i Denise LAWRENCE-ZÚÑIGA. 2003. „Locating Culture“. U *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, ur. Setha M. Low i Denise Lawrence-Zúñiga. Oxford: Blackwell Publishing, 1-47.

MIRKOVIĆ, Igor. *Sretno dijete*, igrano-dokumentarni film. Gerila DV Film. 2003.

MUCKO, Bojan, 2011. „Projekt Bilježenje grada/bilježenje vremena kao relacijski okvir društvenoga pamćenja“. U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 187-202.

PETROVIĆ, Tanja. 2013. *Museums and Workers: Negotiating Industrial heritage in the former Yugoslavia*. Nar. umjet. 50/1, 96–120.

SARIĆ, Željko. *Kava je kriva za sve*, igrano-dokumentarni film. Project 6 Studio. 2012.

SABOTIČ, Ines. 2004. „Od stola do šanka: kratka povijest društvenosti u kavani i kafiću“. U *Živjeti u Zagrebu. Prinosi sociologijskoj analizi*, ur. A. Mišetić, M. Štambuk i I. Rogić. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 47-68.

SABOTIČ, Ines. 2007. *Stare zagrebačke kavane i krčme. S kraja 19. i početka 20. stoljeća*. AGM; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

ŠAKAJA, Laura, 2011. „Mjesto u diskursu humane geografije“. U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 111-127

## Prostor i sjećanje - zaboravljene zagrebačke kavane

Naslov diplomskog rada je „Prostor i sjećanje – zaboravljene zagrebačke kavane“. Fokus rada jest istražiti kakvu su ulogu kavane imale u svakodnevnom životu kazivača tijekom 70-tih i 80-tih godina 20. stoljeća. Kroz njihove interakcije s drugim posjetiteljima i osobljem te kroz korištenje samog prostora kavane, cilj je bio otkriti na koje se načine fizički prostor kavana transformirao u simbolički prostor. U Zagrebu se početkom 70-tih godina otvaraju i prvi kafići te dolazi do njihovog prožimanja s kavanama. Mladi ljudi tijekom večernjeg izlaska obilaze po nekoliko mjesta koja uključuju kavane, disko klubove i kafiće te različitim rutama iscertavaju grad u potrazi za provodom. Istraživanje je provedeno polustrukturiranim intervjuima s petero kazivača, koristeći fenomenološku perspektivu.

Ključne riječi: kavana, prostor, sjećanje

## Space and remembrance – the forgotten Zagreb coffeehouses

The title of my thesis is „Space and remembrance – the forgotten Zagreb coffeehouses“. Focus of this paper is to explore the role that coffeehouses played in the everyday life of informants during the 1970s and the 1980s. Through informants interactions with other guests and with the staff and through the ways they used the space, my goal was to discover the ways in which a physical space of the coffeehouse transformed into a symbolic space. First café bars were opened in Zagreb in the early 70s and they intertwined with coffeehouses. During their night out, young people would visit a few places that would include coffeehouses, café bars and disco clubs and through different routes they lined the town, in search for fun. The research is conducted through half-structured interviews with five informants, while using the fenomenological perspective.

Key words: coffeehouse, space, remembrance